

Oblici i tradicija negativnog sećanja

Rajnhart Koselek

Govoriti o negativnom sećanju, kao što će se ovde pokušati, ambivalentno je, jer se odnosi ili na negativno unutar samoga sećanja, na sadržaj, koji je u njemu pohranjen, a odbija, nije dobrodošao, prezriv je i prezira dostojan, ili nam negativno znači da se sećanje zatvara pred uspomenama, odbija da negativno uopšte primi k znanju, potiskuje ga, dakle, i tako prepušta prošlosti i izručuje zaboravu. Oboje, i sadržaj, koji izaziva jezu i odbijanje da se sećanje pretvori u uspomenu, tesno je međusobno povezano. Jedno ukazuje na drugo i neposredno vodi do istorijske problematike kako se uopšte sećati zločina.

Od kada postoje istorije o ljudima, kroz njih protiče krvavi trag, prokletstvo njihovih nedela se prenosi počevši od biblije i Herodota sve do danas. Sećanja, koja se sakupljaju, uvek se nanovo kompenzuju: osveta osvetom, kaznama, delima pokajanja. Setimo se, na primer, oznake stida i krstova pokajanja koje je u XVII veku papa morao da podigne u Rimu, pošto je njegova švajcarska garda ubila Francuze, zbog čega mu je francuski kralj nametnuo memorijalno mesto radi sećanja na to delo, na to ubistvo. Ili setimo se memorijalnih stubova koji su se morali podići posle propalih ustanaka pobedenih pobunjenika. Ta vrsta negativnog sećanja uvek je služila svrsi da se odbaci prokletstvo zlih dela. U vremenima građanskih ratova su se, doduše, zločini delili na obe strane. Tako su, na primer, u Lionu posle ubistva revolucionara za vreme Francuske revolucije, potom pogubili ne samo takozvane kontrarevolucionare, nisu samo bačeni u vodu i udavljeni, nego su osim toga, kao da se radi o magiji, srušene još i njihove kuće. Kao obnova takve vrste ponašanja može da se vidi i potpuno rušenje grada Varšave posle ustanka u Poljskoj 1944. godine, dok su - začudo - sami poljski ustanici tretirani kao ratni zarobljenici. To, što je Himlerova vila u Dalemu posle 1945. godine srušena, jer se niko nije usudio da se useli u nju - što je shvatljivo - naravno da predstavlja nešto drugo.

Negativna sećanja, međutim, mogu da se preinače i u nešto pozitivno ukoliko se to politički čini pogodnim. Tako se katastrofalni poraz Britanaca kod Dardanela 1915. godine u Australiji,

tamo, gde su žalili za najvećim brojem mrtvih, slavi kao državni praznik. Poraz kao državni praznik, jer se dotle prezreni kontinent Australija kroz spomenik sećanju u državnom pogledu, iznenada našao podignut na nivo društva svesnog samog sebe. Isto tako se u Varšavi danas jednako sećaju i pobeda i poraza, zbog toga što se svih mrtvih sećaju kao mučenika otadžbine. Pa i reči Klemansoa, „uvek misliti na to, a ne govoriti o tome“, da bi se potpirivala vatra revanša za poraz 1870. godine, spada u takvo jedno pretvaranje negativnog sećanja u – u ovom slučaju patriotsko – potpirivanje pozitivnog iščekivanja.

Čemu ovaj kaleodoskopski pogled unaokolo u davno prošle priče, u kojima su dela u početku izazivala asocijacije na negativan način, a ne bi nam predstavljalo nikakvu teškoću ako bismo njima hteli da obogatimo debeli, dosledni tom svetske istorije? Karakteristično za sve navedene primere – bez obzira na njihove razmere – jeste, što se krvoprolića – ovako ili onako – ocenjuju merilom neke moguće pravde ili sa stanovišta zahtevne ili zamišljene pravde. Svejedno je da li se krvna osveta obrazlaže pravdom – na osnovu običajnog prava – ili se osveta dodatno legitimise prirodnim pravom, teološki, pozitivistički, međunarodnim pravom ili krivičnim pravom: činilo se kao da je pravda sama sadržana u delima ili da je pravda ona folija, pred kojim se dela onih drugih mogu prepoznati i definisati kao zločini.

To merilo više ne funkcioniše ako se danas okrenemo onim zločinima koji obeležavaju naše sećanje iz vremena nacionalsocijalizma. Ne radi se o tome što pojedina dela nisu i sudski gonjena i počinioi kažnjeni; jesu, o tome svedoče brojna suđenja počevši od Nirnberškog procesa preko procesa Ajhmanu i Aušvickih procesa sa posledicama sve do sadašnjosti. Radi se o meri i o ponornosti – oprostite korišćenje ove reči, bez koje ovde ne može da se dođe do zaključka – te ponornosti pred kojom i danas stojimo, kada dozivamo u pamćenje sistem terora, masovna ubistva i akcije uništavanja onih godina koje dozivamo svom sećanju i kojih smo dužni da se sećamo.

Već i sama predstava neke ranije navodno nameravane pravde, a isto tako i predstava neke danas u dovoljnoj meri utužive pravde, propadaju suočeni sa apsurdnošću onoga što se tada činilo i što se dogodilo. Besmisao je postao događaj. Ne postoji nikakva zadužbina za smisao, koja bi naknadno mogla da sustigne i da okaje sveukupnost zločina nacionalsocijalističkih Nemaca.

Taj negativni nalaz određuje naše sećanje, koje akumulira događaje tokom onih prvih šest godina od 1933. do 1939. godine, a još više onih drugih šest godina od 1939. do 1945. Ubitačni strah zatvorenika u logorima, strah koji je morao da se proguta da bi nastavilo da se živi. Bol koji zajedno sa stalnim ujedanjem gladi razjeda telo. Drhtanje svih udova za vreme rada sve do potpune iscrpljenosti. Čekanje i uvek nanovo čekanje, stajanje i prinuda da se satima stoji u stavu mirno, danima, danima i noćima. Strah od suseda koji potpaljuje sopstveni egoizam. Slabašna šansa da se nađe podrška i pomoć odozgo od rigorozne logorske hijerarhije. Takođe i pomoć pružena bližnjemu, koja je bila opasna po život i mogla da donese smrt. Beznadežnost da se nađe neki put natrag, kući ili napolje u nestalu slobodu. I uvek nanovo baš je bezizlaznost, beznadežnost, primoravala da se zaboravi, da bi se moglo ostati u životu. Zaturene kategorije, koje su solidarnu povezanost dozvoljavale samo na račun drugih, bilo da se radi o pojedinim nacijama u logoru ili komunistima ili Jehovinim svedocima, onih, koji su definisani kao kriminalci i drugih stepenovanja na gore i dole sve do Jevreja. Stalno očekivanje da može da se bude umlaćen, obešen ili streljan.

Sve su to iskustva, koja se preneti ne mogu. Ispunjavaju pamćenje onih koji su bili pogođeni, oblikuju njihovo sećanje, prelivaju se kao masa lave iz njihovih tela – nepomerljivo i upisano. U poređenju s tim su sekundarna sva iskustva savremenika koji nisu bili u logoru, kao i rođenih kasnije. A baš kao što su iskustva drugova po patnjama iz logora izvorna, tako su se izvorno i neposredno upečatila i njihova sećanja. Sve se to možda, i to prilično teško, može ispričati, ali iz toga izvesti da postoji nešto kao – kako se to danas rado kaže – kolektivno sećanje ili čak kolektivno pamćenje koje bi moglo da o tome svedoči u Nemačkoj, može biti samo dobronameran, ali lažni zaključak. Iskustvo apsolutne besmislenosti užezeno u iskustvo kao primarno ne može da se prenese u sećanje drugih, kojih se to nije ticalo. Mi, savremenici i rođeni posle događaja, moramo da naučimo da se ophodimo prema toj negativnoj poruci.

Međutim, terorističkom prinudom stvorena besmislenost logora čak se još i snažno potencirala. Do sada smo spolja gledali samo u one logore na području starog rajha, koji su se isticali proizvoljnim ubistvima i nadugačko rasprostranjenom, sve većom rutinom ubijanja. Oko pola miliona ljudi palo je kao žrtva u sta-

rim koncentracionim logorima. Ako gledamo na istok, nailazimo na one logore, čiji su zatvorenici unapred birokratski egzaktano planirano i upravljeno privođeni potpunom uništenju: Kulmhof, (Helmno), Treblinka, Sobibor, Majdanek, Belzek, Birkenau. Ovdje se uništavalo ubrzano, tehnički perfekcionistički i anonimno, dok se pre toga na celokupnom području iza nemačkog istočnog fronta još masakriralo sasvim lično. Te akcije uništavanja odnosile su se primarno i pre svega na Jevreje iz cele Evrope, ali isto tako na Cigane, koji su danas kao Sinti i Romi definicijom izvađeni iz jezičke zone preziranja, na brojne pripadnike naroda, koji su tada definisani kao slovenski i hronološki još pre toga i od početka na duševne bolesnike ili one koji su dijagnosticirani kao duševni bolesnici, a da uopšte nisu morali biti duševno bolesni, okruglo 100.000 ljudi, koji su kao prvi u rajhu ubijani plinom, još i pre nego što su momčad za ubijanje i ubitačne mašine u podjarmljevoj Poljskoj otpočeli svoju delatnost. Uvek se radilo o nevinim civilima, koji su na osnovu raso-zooloških ili nadri-higijenskih kriterija prosto privođeni uništenju. Jedva da im je preostajao tanak rub mogućnosti da se makar žrtvuju za sebi slične ili druge. Mi znamo za retke i slave dostojne izuzetke, koje su nacisti u neku ruku dozvolili, na primer Korcak i Kolbe. (Janusz Korczak, zapravo Henryk Goldszmit, poljski lekar i pedagog, koji je insistirao da bude odveden sa 200 dece iz sirotišta, iako je znao da će biti ubijen zajedno sa njima i Maximilian Kolbe, sin Nemca i Poljakinje, katolički monah, koji je iz solidarnosti sa Jevrejima dobrovoljno pošao u Aušvic i gasnu komoru. Njihove odluke se mogu uporediti sa činom direktora gimnazije u Kragujevcu 21. oktobra 1941. da zajedno sa svojim učenicima pođe u smrt. – Prim. prev.) Navedeni logori su sa uništavanjem svojih zatvorenika proizveli i sopstveni finale. Vaistinu kao apokalipsa bez milosti – hrišćanski govoreno – zapravo, međutim, još i daleko gore. Smrti uništenih onemogućeno je svako povezivanje sa životom, svako sećanje, time što su se njihovi leševi pretvarali u vazduh i pepeo. Tako je na ljudski način omogućeno da se sami ljudi izbrišu.

Utoliko više bi trebalo da budemo zahvalni onim svedocima, koji su – često tek veoma vremešni – primili na sebe da izveste o svom nedostižnom iskustvu kako su ostali živi. Mi svoju zahvalnost možemo da proširimo i na one istraživače, koji su se potrudili da posredno pripreme i naučno prenesu što se od drugih savremenika inače ne bi moglo saznati. Mislim na Poljakova, Hilberga,

Saula Fridlendera, ali takođe i na Brosata ili Hilgrubera. Oni su se usudili da postave hipoteze da bi ponudili mogućna obrazloženja za procese, koji obično važe za neshvatljive. Sva tuđa iskustva progonjenih, mučenih, u ništavilu nestalih, uništenih – nevinih pripadnika svih evropskih naroda i socijalnih klasa, nevinih svih konfesija i religija, pre svih rasno predefiniranih Jevreja – izazivaju naša nemačka sećanja. Ona pružaju pretpostavke na osnovu kojih treba da se konstituiše i osvedoči pamćenje.

Jedan od prvih zaključaka doneo je 1949. godine naš ustav, čiji se temelj legitimnosti odnosi na celokupnost nacionalsocijalističke prošlosti. Tako već član 1. glasi: "Dostojanstvo čoveka je nepovredivo. Njegovo poštovanje je obaveza sveskolike državne sile." I kao što član 79. potvrđuje, nije dozvoljena nikakva promena tog člana. Mora da se podseti na prihvaćenu obavezu Nemaca proizašlu iz iskustava nacionalsocijalističkog vremena, zločina i ubistava širom Evrope, ako ispitujemo ambivalentnost i negativnost našeg sećanja. Kao što naglašava član 3. našeg ustava, ne postoji nikakav etnički, rasni, jezički, religiozni, politički, genetski ili prostorni kriterij kojim se sme poništiti jednakost pred zakonom. To je svakako samo normativni zaključak, koji smo mi Nemci izveli 1949. godine. Međutim, to je minimum ispod koga se ne sme ići. Suština legitimnosti identiteta naše Savezne republike zahteva i prinuđuje da se empirijski neravnopravna lica pravno tretiraju jednako. Zbog toga se valja podsetiti da je razlikovanje u pogledu nejednakosti, čoveka od nečoveka, nadčoveka od nižeg čoveka, bila bajagi antropološka premisa na osnovu koje su opravdavana ubistva. I zbog toga valja utvrditi da je naše pamćenje mereno izvornim iskustvima žrtava, doduše, preformirano negativno, ali ostaje obrađeno samo sekundarno i istorijski. Naša iskustva nisu iskustva onih, koje smo mi ubili ili koji su ostali živi. Ta negativna razlika ostaje lajtmotiv našeg sećanja.

Moramo, dakle, da se bavimo razlikom primarnog iskustva onih, koji su stvarno bili pogođeni, i naknadno obrađenih sekundarnih iskustava onih, koji se time bave danas. To izaziva probleme, u koje na kraju želim da se upustim sa tri pitanja:

Ko treba da se seća?

Čega treba da se seća?

Kako treba da se seća?

Teško je odgovoriti na pitanje *Ko?* Jer mi u Nemačkoj treba da se sećamo i zločinaca i žrtava, što izgleda da se uzajamno isključuje, ali ne u potpunosti, jer je to bilo zajedničko zbivanje, koje su izazvali zločinci. U tom pogledu je na pitanje neadekvatno odgovoreno već postavljanjem spomenika u „Novoj straži” u Berlinu. Dozvoljavam sebi da podsetim da je Nova straža institucionalizirala jednu pijetu Kete Kolvic. To je spomenik, koji je, kao prvo, Kete Kolvic planirala za dobrovoljce Prvog svetskog rata i nema nikakve veze sa ubistvima Drugog svetskog rata. Kao drugo, to je pijeta, koja *per definitionem* isključuje Jevreje. Kao treće, spomenik jedne majke koja je ostala živa, sa mrtvim sinom, isključuje većinu poginulih ili ubijenih civila. U tom pogledu nam taj spomenik u odnosu na Jevreje i žene neprekidno stavlja pred oči razdvajanje naroda i polova. Posledica je da se samo malo ko želi i može identifikovati s tim spomenikom.

Dolazilo je do niza protestnih akcija svih onih koji su se time osećali isključenim. O tome ne želim da izvestim pojedinačno. Mnoge su se organizacije u širokom frontu bunile protiv tog spomenika, međutim, bezuspešno. Pitanje, dakle, ostaje: na koga valja podsećati? Moja teza je da za Nemce postoji samo jedna mogućnost: Zločinstvo i zločinci moraju da se uvrste u sećanje, ne treba se sećati samo na žrtve kao takve. To nas razlikuje od drugih nacija. Jer mi smo politički odgovorni i zbog toga moramo da pomenemo takođe zločine i zločince, a ne samo žrtve. To je teško formulisati i već je propušteno u celokupnoj debati o spomeniku holokaustu. Prokletstvo dela je do dana današnjeg vidljivo utoliko, ukoliko se ne nađe rešenje; ne dâ odgovor na to kako se nacija zločinaca sama postavlja prema svojim žrtvama.

Ranije je to bilo moguće pokajanjem. To se, međutim, moglo zamisliti samo u kontekstu religioznog postavljanja i crkvenog upravljanja milošću. Na taj način se kroz pokajanje prosto mogao kupiti oproštaj. To je put, koji je za nas danas zabranjen – zabranjen već i zbog toga, što nemačka država nije religiozna institucija, od koje bi se moglo očekivati takvo stvaranje nekakvog smisla.

Iz perspektive iskustva nacije, koja je izrodila zločince, nama preostaje samo jedna teška alternativa: ili ćemo se sećati svih žrtava pojedinačno ili svih pojedinačnih žrtava zajednički. Ta alternativa, koja u saveznom parlamentu nije pravilno prodiskutovana, zahteva od nas da, ako istaknemo jednu grupu žrtava – kao, što su razumljivo, Jevreji, kao najveća žrtvovana grupa – kao krivci

budemo prinuđeni da i druge grupe tretiramo isto tako, jer sve su žrtve od nas ubijane na isti način. Ja mislim na 3 ½ miliona ruskih ratnih zarobljenika, od kojih smo 60 odsto pustili da umru od gladi. Njima nije podignut nikakav spomenik. – Zaista nije bitno da uzajamno obračunamo brojeve žrtava, (od nemačkih ratnih zarobljenika se 40 odsto nije vratilo iz Sovjetskog Saveza.) Ali neka brojke ovde budu shvaćene simbolično da bi se znak memorije – koju zaslužuje svaka grupa – istovremeno markirao i kao podsećanje na zločince. Jer znak za zločince treba da podseti na sve žrtve istovremeno. Ubijani su i homoseksualci. I gotovo svi Cigani – kako su se tada zvali – ubijeni su, ukoliko su mogli da budu uhvaćeni. Do sada nije održano ni obećanje da se postavi spomenik Sintima i Romima. To znači da smo u korist jevrejskih žrtava isključili sećanje na ostale. To je sa stanovišta zločinaca neprospostivo. Stanovište grupa žrtava može da bude drugačije. Naravno da postoji mogućnost da se podignu spomenici za pojedine grupe žrtava, ali nijedna ne sme da bude zaboravljena ili isključena. Shodno tome, moramo da podignemo spomenike za sve grupe žrtava pojedinačno – ako ne jedan za sve. Ni to se nije dogodilo, iako se kao hitno zahtevalo.

Teškoća se nalazi tamo gde grupe žrtava same žele da se podele da bi sačuvalе svoj identitet. Tako neizbežno perpetuiraju kategorije koje su koristili esesovci, a na osnovu kojih su slani u smrt. Ovde kao pitanje ostaje otvoreno da li žalost za mrtvima i nadalje mora da se služi takvim teroristički-birokratskim karakteristikama. Ali mi, Nemci, kao politički odgovorna nacija, moramo da se odlučimo da li želimo da podsećamo pojedinačno na samo jednu grupu žrtava – na Jevreje: jer u tom slučaju moralno i politički konsekventno moramo da podsećamo i na druge grupe žrtava. Ili treba da podignemo spomenik koji podseća na sve žrtve zajedno. To nužno proizlazi iz obaveze da mi treba da se sećamo samih nedela, a time i zločinaca. Žalost nije deljiva. Pogotovu ne smemo da se sakrivamo iza grupa žrtava, na primer, Jevreja, kao da bismo time dobili spomenik holokaustu kao druge zemlje na ovom globusu. Takvo pravo mi kao Nemci sebi ne smemo ni da prisvajamo, ni da očekujemo. Mi sami smo pozvani da svoj udeo u zločinima uključimo u svoju svest.

Toliko o pitanju koga se treba sećati.

Ja mislim da je korisno još i jedno ukazivanje na naše sopstvene mrtve. Postoji jedan grad, u kome ja slučajno stanujem, u kome

je jedan spomenik – jedna Nike (boginja pobede) za 1870/71. – porušena šezdesetih godina. Jedan mali ratni spomenik za Prvi svetski rat je devedesetih obezglavljen. Crkvena knjiga poginulih iz Drugog svetskog rata je nedavno ukradena. Ja ne mogu da se setim da je usledila bilo kakva burna reakcija. Kao da nas sećanje na ubistvo Jevreja prisiljava da zaboravimo svoje sopstvene mrtve. Mrtve iz ratova za ujedinjenje i u toku Prvog svetskog rata, koji sa uništavanjem Jevreja nemaju nikakve veze i koji su u toku Drugog svetskog rata samo delimično postali krivci. Kao da se milioni mrtvih međusobno mogu obračunati. Tretman naših sopstvenih mrtvih, koji pripadaju naciji iz koje su u toku Drugog svetskog rata proizašli zločinci, do te mere je lomljiv da bekstvo u nekakav tobožnji pacifizam na taj način što će se rušiti i uništavati takozvani militaristički spomenici, kao da donosi neku vrstu opravdavanja. To je greška.

Mi se žrtava, koje smo tehnički i ubitačno proizvodili, možemo sećati samo ako nađemo dovoljno samosvesti da se zajedno sa njima sećamo i naših sopstvenih mrtvih, a tako isto i zločinaca u redovima naših srodnika, naših predaka, naše sopstvene nacije. To je deo one teškoće koja obeležava negativnost našeg sećanja. Mi moramo da se naučimo da se ophodimo sa tom negativnošću, a ne samo da stavljamo na pijedestal pozitivne junake, na primer, otpora. Valjda je jasno da se neko, ko izbegava njih ili prezire spomenike za dva miliona vojnika uništenih u Prvom svetskom ratu, (takođe i onih koji su već tada ugušeni plinom), odriče onog dostojanstva, koje se od nas zahteva ako želimo da očuvamo jednakost ubijenih ljudi u njihovoj čovečnosti.

Čega se treba sećati? O teškoći sa tim *Ko*, već sam govorio i postalo je vidljivo da pri ruci nemamo jednostavna rešenja. U tom pogledu se u budućnosti zahteva još mnogo racionalnog rada i delotvorne snage da bi se politički prevazišao paradoks koji sam opisao.

Čega se, dakle, sećati? Ja mislim, da najjednostavniji odgovor glasi: mora se misliti, kako se misliti ne može, naučiti izgovoriti neizgovorljivo i pokušati sebi predstaviti što se predstaviti ne može. Takvi zahtevi jasno pokazuju koliko se brzo stiže do granica onoga što je moguće. Ali je se pozivam na naslov Anite Lasker-Valfiš, čija su sećanja izašla 1996/1997: „Treba da nasledite istinu.” To je naslov, koji pokriva sve što sam hteo da kažem pokušavajući

da neizgovorljivo prevedem na naš jezik. Istina, koja važi za sve mrtve i sve događaje, na koje smo obavezni da se sećamo.

Poslednje pitanje *Kako* želeo bih da kratko razmotrim u četiri tačke. Prvi način sećanja je moralan, jasan je i jednosmislen. Jer moralna ocena onog, što je izvršeno u koncentracionim logorima u toku masovnih ubistava i akcija uništavanja na istoku, glasi: Nepravda, a moralno je neosporno. Zbog toga je moralna osuda nužna, ali nedovoljnost moralne osude je u tome, što *ex post* ništa ne može da se promeni. Moralna osuda je nužna, ali ne menja prošlost. Nedostaje moral, koji je trebalo da se pokaže ranije. Ako mi danas stižemo do morala svojim ocenama, ništa ne menjamo u tome što se dogodilo. Mi se nalazimo u aporetičnoj situaciji. Moralna osuda je nužna, ali nije dovoljna da bi se objasnilo ili shvatilo šta se dogodilo. Da bih varirao Marksa: prošlost se promeniti ne može, ali može se nanovo interpretirati.

Zbog toga je drugi prilaz nauka. Nauka pokušava da objasni nedostatak morala i pokušava da analizira amoralno pomoću socioloških, psiholoških i drugih metoda, na koje će se u nastavku ovog skupa obratiti pažnja. Aporija naučnog objašnjenja, međutim, leži u tome, što ono, što je moralno bilo nužno, takođe više ne može da se dostigne. Moralno nužno tumačenje i naučno objašnjenje, koje vodi u tom pravcu, možda mogu da se uzajamno dopune, ali se metodički isključuju.

Treća mogućnost je religiozni, memorijalni kult. On za razliku od ranije navedenih isključuje sve one, koji ne pripadaju istoj religiji. Zbog toga je svaka religiozna razrada takođe nedovoljna, a konačno i ograničena. Ako molitve u Dahauu ili Aušvicu traže pomoć, spasenje ili milost i oprostaj, onda ne dostižu do one većine žrtava, koji nisu bili hrišćani. Čak ni versko sećanje nije dovoljno, iako za samog vernika ostaje nužno. Vernik svojim aktivnim sećanjem oseća da moralni, naučni, ali i religiozni način da se ophodi sa sećanjem, svaki za sebe odvodi u ćorsokak. Svi su putevi sećanja nedovoljni, pa čak i ako se uzajamno dopunjuju nikad ne mogu da dosegnu besmislenost zločina. U tom pogledu ostaje aporija da sve znanje i sva vera nisu dovoljni da bi se primereno sećalo zločina.

Četvrta mogućnost sećanja je ona davno poznata, estetska. Estetska varijanta se pojavila već prilikom debate o spomeniku. Ona je takođe dovela do negativnog završetka. Neka mi bude dozvoljeno da to kratko skiciram:

Nekada su spomenici, koji su bili posvećeni nasilno ubijenima ili poginulima uvek bili spomenici pomoću kojih je trebalo da se ostvari neki smisao. Gotovo svi su sve do Prvog svetskog rata davali određeni smisao, koji je navodno postojao u smrti poginulih ili umrlih ili ubijenih. Posle Prvog svetskog rata, počeli su da se gomilaju spomenici koji su samo zahtevali da se nađe smisao, jer postojanje pravog smisla teško da je mogao da se nađe. Zahtev da se nađe smisao već je prvi korak u pravcu današnjeg negativnog oblika prakse sećanja. Treći oblik, koji se posle Drugog svetskog rata javlja, doduše, ne svuda, ali ipak često, pokušava da pokaže da je samo pitanje u čemu je smisao postalo besmisleno. A to znači da aporija, nemogućnost pomisli da se pronađe smisao, samo po sebi postaje estetska tema.

U tom pogledu već postoje izvrsna dostignuća. Dovoljno je da samo teoretski ukažem na njih. Zidovi, koji ostavljaju otvorenom jednu pukotinu, kroz koju svetlost sija unutra, tako da se iznutra može gledati napolje, a da lično ne može da se izađe. To znači, sagledava se svetlost, koja se dostići ne može – tematika, koja obeležava mnoge spomenike holokaustu. Drugi oblik ne dopušta spasenje, iako bi mogla da se sagleda spasonosna svetlost. Ili se uvek nanovo izliju i narežu šuplji oblici za nestale ljude, ako se tako želi i negacija čoveka kao estetska forma. Najzad, postoje spomenici koji sami nestaju, kao Johena Gerca u Hamburg-Harburgu ili u Zarbrikeniu. Ili se nagomilaju stenovite mase, blokade, koje više ne pružaju zaštitu, kao spomenici povodom Prvog svetskog rata, nego treba da pritisnu i umlate. To znači da centralna poruka novih spomenika, koji samo pitanje o smislu tematiziraju kao besmisleno, dovode do negativnih izjašnjenja koje možemo da nazovemo estetski uspelim. Na taj način se zločini pokazuju posredno. Oblik posrednog izjašnjenja sigurno spada u najvažnije poruke – mislim takođe i na način kako je Špigelman napisao i nacrtao “Maušvic”. Njegove priče u slikama, Jevreje prikazuju kao miševе, a naciste kao mačke. U prvom trenutku smelost takve metaforike može da se smatra nepodnošljivom. Ali ko uzme u ruke te sveske brzo će primetiti da baš posredno izjašnjenje – i to preko basne – može da postigne veće dejstvo nego svako neposredno opisivanje, koje se iscrpljuje u posmatranju bede, koje je činjenično verno. Tako sagledavamo da su estetska rešenja mogućna ako se tematizira sama nemogućnost da se nađe odgovor, ako se krene zaobilaznicama, koje čitaoca, gledaoca ili onog, ko reflektuje,

dovodi u stanje, koje ga prisiljava da razmišlja, a da ne zna kako da sve ono što se dogodilo, uključi u svoje sećanje. Time sam već naznačio i teškoće za budućnost.

Nemoguće je planirati pedeset godina unapred. Mora da se pođe od toga da je već proteklih pedeset godina istorija zločina i zločinstva prikazana u veoma različitim vidovima, kako u nemačkoj javnosti, tako i u nauci. Ophođenje sa masovnim ubistvima i akcijama uništavanja pre svega Jevreja, način osvrtnja, izazvao je sve novije začetke razmišljanja, a da nije moglo da se kaže da je definitivni odgovor uopšte mogućan. Moramo da naučimo da se ophodimo s tim izazovom; moramo da naučimo da ga prenesemo na druge, na njega moramo da mislimo prilikom rasprave između svih generacija i da se nadamo da ni sekundarno sećanje neće nestati. Ali da nestati neće, u to – bar ja tako mislim – možemo da budemo sigurni. Samo što svakoga dana nanovo moramo da razmislimo o pitanju *Kako?*